

Вц. – Віцебская вобласць

Арш. – Аршанскі раён, *Беш.* – Бешанковіцкі, *Брасл.* – Браслаўскі, *В.Дзв.* – Верхнядзвінскі, *Віц.* – Віцебскі, *Глыб.* – Глыбоцкі, *Гар.* – Гарадоцкі, *Доки.* – Докшыцкі, *Дубр.* – Дубровенскі, *Леп.* – Лепельскі, *Лёзн.* – Лёзненскі, *Міёр.* – Міёрскі, *Пол.* – Полацкі, *Паст.* – Пастаўскі, *Рас.* – Расонскі, *Сен.* – Сенненскі, *Тал.* – Талачынскі, *Уш.* – Ушацкі, *Чаин.* – Чашніцкі, *Шарк.* – Шаркоўшчынскі, *Шум.* – Шумілінскі.

Подано до редакції 14.04.2018 року

Прийнято до друку 12.05.2018 року

УДК 811.161.2'0

**ПРЕДСТАВЛЕННЯ ЗАПОЗИЧЕНЬ У СЛОВНИКУ
ІНШОМОВНИХ СЛІВ СТАРОУКРАЇНСЬКОЇ МОВИ (на матеріалі
північноукраїнських пам'яток XVI–XVII ст.)**

Валентина Титаренко

*кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Житомирського
державного університету імені Івана Франка*

(Житомир, Україна)

e-mail: ktytar@ukr.net

ORCID: 0000-0003-1599-9964

Реєстр словника становитиме іншомовна апелювативна лексика, яка наявна в північноукраїнських пам'ятках XVI–XVII ст., успадкована й неуспадкована в подальшому українською мовою. Іншомовні слова класифікуються за етимологічним джерелом, також подаються етимони з можливих мов-посередниць. До всіх виокремлених лексичних значень наводиться ілюстративний матеріал. За потреби до окремих слів подаються ширші коментарі.

Ключові слова: *запозичення; історичне джерело та етимологічне джерело лексеми; реєстрове слово; паспортизація.*

Tytarenko Valentyna. Representation of borrowings in the dictionary of foreign words in old Ukrainian language (on the material of north-Ukrainian monuments of the 16th – 17th centuries).

The register of dictionary will make the foreign appealing vocabulary, which is available in the Northern Ukrainian monuments of the 16th – 17th centuries, inherited and non-inherited vocabulary in Ukrainian language. Borrowed words will be categorized according to etymological source; etymons from possible intermediary languages will also be provided. All illustrated lexical meanings will include illustrative material. If necessary, some words will be submitted to the broader comments, especially if the token has a different interpretation of etymologists, we refer to relevant literature in the vocabulary. The main purpose of the dictionary is to collect lexicon of foreign origin which was functioned in the Northern Ukrainian monuments of the 16th – 17th centuries, to highlight the features of its operation in the analyzed texts (to identify the source of origin, apply semantic characteristics, chronology, territory distribution detected borrowed words).

The source of the database of the dictionary will be texts of different styles of the 16th – 17th centuries, which originate from the northern Ukrainian territories and clearly reveal the polissya's linguistic features. During this period the most represented is business style (acts of grodskiy, pidkomorskiy and rural governments of Volodymyr-Volynsky, Lutsk, Zhytomyr, Ovruch, Kyiv; charters, universals of state and private level). In a small number of available sights of other styles like artistic, polemical, confessional literature.

In the studied texts there are series of borrowed words that are used in monuments. From modern point of view, it is difficult to say whether these tokens were used occasionally, whether they were the property of the then Ukrainian language (literary or (and) colloquial). Such lexical units will also be included in the dictionary register. We used different methods of descriptive method: observation identified by tokens of foreign origin, using methods of synthesis and classification of selected borrowings were divided by language, from which they got, used as a reception interpreting the results of observation. Involved receptions of a comparative and comparative-historical method.

Keywords: *borrowing; historical source of word; etymologic source of word; passportization; vocabulary unit.*

Запозичена лексика в українській мові була предметом аналізу багатьох вітчизняних і закордонних дослідників. Описували іншомовні слова різних часових проміжків, в окремих жанрах (пам'ятках ділового стилю, літописах тощо), в певних тематичних групах, студіювали контакти з мовами, досліджували іншомовні впливи на сучасну українську мову. Вивчення запозичених лексем на певній території проводилося чи проводиться лише на сучасному зрізі. Нещодавно вийшла ґрунтовна монографія С. Гриценко, у якій авторка глибоко проаналізувала динамічні процеси, які відбувалися в староукраїнській мові під впливом запозичених слів, також дослідниця подала найбільш повний список літератури з цієї проблематики та навела досить великий перелік запозичених слів у цей час [Гриценко 2017]. Попри потужні дослідження іншомовної лексики в діахронії в українському мовознавстві немає історичного словника запозичених слів. Походження лексем в українській мові відображено в історичних словниках («Словник староукраїнської мови XIV–XV ст.», «Словник української мови XVI – першої половини XVII ст.», «Матеріали ...» С. Тимченка, словник М. Горбачевського тощо), але, як зазначають їхні укладачі, установлення джерела запозичень не було для них основним завданням. Розпорошеність праць, у яких об'єктом виступають запозичення, часто заважає дослідникам однозначно класифікувати ту чи ту лексему. «Етимологічний словник української мови» – праця, у якій послідовно відбито вказівки походження слів, але в них переважно представлена лексика XIX–XX ст, а в цей період змінилися шляхи проникнення слів іншомовного походження: посередником стала російська мова, тоді як у XVI–XVII ст. була переважно польська. Тому ремарка «через російське посередництво» не відповідає дійсності за умови, якщо номен уже засвідчений у пам'ятках до другої половини XVII ст. Також усі однокореневі та похідні слова в етимологічному словнику подано в одній статті, а історія появи окремих із них не завжди збігається. Походження слів розкривають і етимологічні та історичні словники інших мов, передусім польської (адже значна частина запозичень у староукраїнській період потрапила або з польської мови, або за її посередництва). Цінну інформацію можна почерпнути зі словників А. Баньковського, В. Борися, М. Басая і Й. Сятковського, «Słownik Polszczyzny XVI wieku», А. Булики тощо. На нашу думку, багатьом дослідникам корисною буде праця, у якій будуть зведені запозичення в одну, тому вважаємо, що нині є потреба в окремому лексикографуванні запозиченої лексики староукраїнського періоду.

Матеріал для словника добирається з текстів різних стилів XVI–XVII ст., писаних на північноукраїнській території та в яких виразно виявлені поліські лінгвальні риси. Найбільше пам'яток аналізованого періоду належить до ділового стилю (акти ґродських, підкоморських та земських урядів із

Володимира-Волинського, Луцька, Житомира, Овруча, Києва, Кременця, Вишви, грамоти, універсали як державного рівня, так і приватні). У невеликій кількості наявні тексти інших стилів – художня, полемічна, конфесійна література. За географічним принципом залучаємо до джерельної бази «Ключ царства небесного» Г. Смотрицького, Пересопницьке Євангеліє, вірші Андрія Римші, «Духовний заповіт» В. Загоровського, твори Іпатія Потія та ін.

У цій публікації ілюструємо матеріали, які ввійдуть до історичного словника запозичених слів староукраїнської мови (на основі північноукраїнських текстів XVI–XVII ст.). Основне призначення лексикографічної праці – указати походження слова, його шляхи проникнення до української мови, окреслити семантичне наповнення, проілюструвати контекст уживання. У попередніх працях¹ ми вже докладно описували концепцію пропонованого словника та критерії виділення і методологію дослідження запозичених слів, тому тут коротко пояснимо принципи побудови словника². До складових словникової статті входять:

1) реєстрове слово в початковій формі (подаються всі виявлені графічні варіанти);

2) вказівка на мову, з якої потрапило слово в українську (описувати запозичену лексику можна за історичним (з якої мови безпосередньо потрапило слово до мови-реципієнта) та етимологічним (у якій мові слово утворилося) джерелами. У наших студіях описуємо за етимологічним джерелом, яке передбачає врахування мови-джерела запозичення та мов-посередниць, тому лексеми, що потрапили через посередництво польської мови з інших, відокремлюються від власне полонізмів, наявність польського, чеського тощо відповідника свідчить про можливий, але не єдиний шлях проникнення цих слів до української мови. Цілком може бути, що одне й те слово в різних пам'ятках з'являлося різними шляхами. Також уважаємо за потрібне подавати різні погляди на історію одного й того ж слова та, за потреби, додатково коментувати певні мовні явища, що відбувалися в процесі запозичення (наприклад, лексема змінила рід, зазнала зміни семантики тощо);

3) тлумачення лексичного значення реєстрового слова (ілюстративний матеріал наводиться для найбільш повного представлення лексичного значення, а також на всі виявлені графічні варіанти. Кожне значення лексеми ілюструється контекстом з пам'ятки. Цитати наводяться з текстів різних стилів, писаних на різній території (Києва, Житомира, Луцька, Володимира тощо);

4) вказівки на місце написання пам'ятки, час, джерело;

5) додаткові коментарі і спеціальні позначки, якщо цього потребує лексема, зокрема, подаючи омоніми, фразеологізми тощо, посилуємося спеціальними позначками, зокрема цифровими індексами, значком $\diamond$ та ін.

На нашу думку, у працях, у яких аналізуються запозичення, обов'язково має міститися вказівка на джерело інформації (відповідні етимологічні чи

¹ Титаренко, В. (2010). Принципи укладання історичного словника запозиченої лексики (на матеріалі північноукраїнських пам'яток XVI – XVII ст.). [У:] *Лексикографічний бюлетень*, вип. 19, с. 103–113; Титаренко, В. (2011). Критерії виділення та методологічні аспекти дослідження запозичених слів (На матеріалі актових книг північноукраїнського ареалу). [У:] *Лексикографічний бюлетень*, вип. 20, с. 180–192.

² Розробляючи принципи укладання словника, спиралися на засади історичних словників інших типів, зокрема «Словника староукраїнської мови XIV–XV ст.», «Словника української мови XVI – першої половини XVII ст.», «Матеріали ...» Є. Тимченка, «Даўнія запазычанны беларускай мовы» А. Булики та ін.

іншого характеру джерела), оскільки, по-перше, це підтверджує походження іншомовних слів, по-друге, з етичного погляду часто дослідники не самі простежують історію іншомовного слова, а на підставі вже наявних студій етимологів, відповідно, має бути покликання, і по-третє, низка лексем в українському мовознавстві не має однозначного трактування, тому дослідник запозичень таким чином проілюструє, чиїх поглядів дотримується чи проводив власні етимологічні розвідки. Тому й у цій публікації після мови донора зазначатимемо скорочено джерело, звідки взята інформація про історію запозиченої лексеми (наприклад, ЕСУМ, ESB, BES та ін.).

Матеріали до словника

АДАМАШКА, АДОМАШОКЪ, АДАМАШОКЪ (п. *adamaszka*, слат. *adamascus* (ЕСУМ I, с. 48)) ‘шовкова тканина з Дамашка’ виялена у формі і чоловічого роду: *Панєи ма(л)жо(н)ки его сорокъ ко(н) гроше(и), ложо(к) два тузинъ сребренъ(х) важили гриве(н) двана(д)ца(т), адамашку бруна(т)ного, кармазину локо(т) три(д)ца(т) и сѣмъ, адама(ш)ку шарого локо(т) осмъна(д)ца(т)* (Луцьк, 1560–61; ЛЗК, с. 400); ... *а у церкви книг: ... а евангиліе адомашком чырвонымъ крѣто* (Луцьк, 1600; АрхЮЗР I/6, с. 288); *рѣзы одны чѣмлету белого, старье, з окладкою адамашку бурнатного ...* (Луцьк, 1600; АрхЮЗР I/6, с. 288); і жіночого: ... *на том же возе знашли клумо(к), в которомъ клумку газука чорного уте(р)фину, ... дѣлѣя адамашки чорное* (Луцьк, 1565; ТУ, с. 112); *Устава ѿ(т) ля(д)скихъ и нѣме(ц)кихъ товаровъ, то естъ: ... о(т) ло(к)тя адама(ш)ки доброе – гроше(и) два, ѿ(т) про(с)тое адама(ш)ки ѿ(т) локѣтя – гро(ш) оди(н)* (Луцьк, 1569; ТУ, с. 142); *При то(и) же шкатуле в то(и) же скрини ... адамашки жо(л)тое локо(т) дѣся(т), которая коштовала два(д)ца(т) черленъ(х) золотъхъ* (Житомир, 1584; АКЖМУ, с. 79).

БАРВА (стп. *barwa*, стч. *barva*, свн. *varwe*, двн. *farawa* (ЕСУМ I, с. 140) 1) ‘колір, барва’: *Устава ѿ(т) ля(д)скихъ и нѣме(ц)кихъ товаро(в), то естъ: ... ѿ(т) гла(д)кихъ окѣсамиту(в) чо(р)ныхъ, // чи(р)воны(х), бу(р)натъны(х) и ины(х) ба(р)въ ѿ(т) кожѣдоголо(к)тя – по гроше(и) три* (Луцьк, 1569; ТУ, с. 142); *Бо якось тѣе новоперемѣнныѣ квѣтки и маи вмѣсто зеленое барвы все бѣлюю намъ зверхъ притрѣсають* (Остріг, 1587; Ключ, с. 32); 2) ‘форменний одяг, уніформа’: *Напервєи, [с] самого пна ротмистра при томъ збитю злулено дѣлию бурнатную, подиштую, коштовала талеровъ пѣтдѣсят ... сукна на ба(р)ву пахо(л)ком, каразєи, поставовъ чоты(р)дѣся(т), куплен* (Житомир, 1584; АКЖМУ, с. 119).

◇ *подъ ба(р)ву пѣянства ‘у стані алкогольного сп’яніння’: дѣя вчорашнего в понедѣлокъ князь Кєрего(р), викари(и) Голо(в)ного костєла лу(ц)кого, изъ жаками и и(н)шими многими помо(ч)никами своими, напо(л)нившись воли своеє, под ба(р)ву пѣя(н)ства з оружьемъ рознымъ выбе(г)ши на мѣсто, люде(и) тутюшнн(х) мѣстскихъ побили, поранили, шкодъ починили и немало рѣче(и), яко у мещанъ, та(к)же и (в) [ремесников?] // побрала* (Луцьк, 1586; ТУ, с. 209).

БАХМАТЬ (тур. *bahn-at/pahn-at* (BES I, с. 23)) ‘рід коня, бахмат’: ... *панъ Бєлєцьки(и) ... взя(в) и кѣва(л)то(в)нє ... выдравъ ... конє(и) сѣмъ, бахъмата строкатого власного протє(с)тую чого ...* (Житомир, 1650; ДМВН, с. 193).

БУРКГРАБИИ, БУРКЪГРАБИ(И), БУРКГРАБЯ, БУКГРАБА, БУРКГРАБА (стп. *burgrabia*, свн. *burc* + *grāve* (BES I, с. 97)) ‘міський

урядовець': *Присъла(л) до мене, Бориса Ивановича Совы, по(д)старосте(г) лу(ц)ко(г) па(н) Во(и)те(х) Куро(в)ски(и), бу(р)кграба, вра(д)ник та(р)нопо(л)ски(и) освещеного пѣа его мл(сти) пѣа Яна, кграба с Та(р)нова, ка(ш)талана крако(в)скоого, ге(т)мана великого кору(н)ного, старосты стры(и)ско(г) и любаче(в)скоого* (Луцьк, 1560–61; ЛЗК, с. 230); *Прише(д)ши пере(д) мене, Станислава Каме(н)скоого, бу(р)кграбеого и по(д)старостеого креманецкого, возны(и) креманецки(и) Василе(и) Ръпль очевисто до кни(г) созна(л)* (Кременець, 1576; СР, с. 54); ... *панъ Аврамъ дей посъпалъ до него пана букграбу ...* (Володимир, 1579; АрхЮЗР I/VI, с. 65); *Передо (м)ною, Андреє(м) Мисевски(м), бу(р)кграби(м) и наме(ст)нико(м) по(д)староства володиме(р)ско(го), постановившиє очевисто, жаловала и оповѣдала У(л)яна Станиславовая Кравцовая ...* (Володимир, 1603; ТУ, с. 237–238); *Што-(м) я, буркграбя, учини(л) и до кни(г) записати е(с)ми каза(л)* (Луцьк, 1637; СР, с. 263); ... *передъ мъною Гавъръпломъ Корътънскимъ, буркъграбимъ..., райцы, Федоръ Паленица и Лаврѣнь Мечникъ, ... // забойцу, ис теломъ зошлое Зузанъны Куявинское, ... презентовали в способъ тутъ нижей описанъй ...* (Луцьк, 1644; АрхЮЗР 8/III, с. 599–600).

ВАЧОКЪ (стп. *wasek*, стч. *wak*, зменш. *waček*, свн. *wātsak* (ЕСУМ I, с. 341)) 'гаманець': *у то(м), де(и), ва(ч)ку было гроше(и) готовы(х) ко(н) осмъ* (Житомир, 1590; АЖГУ, с. 61).

ВИ(Л)ЧУРА (стп. *wilczura* (Brükner, с. 621)) 'шуба з вовчого хутра': ... *панъ Белецъки(и) ... взя(в) и кква(л)то(в)не ... выдравъ. ... буюто(в) туре(ц)кихъ па(р) ня(т), ви(л)чу(р) двѣ ...* (Житомир, 1650; ДМВН, с. 193). Напевно, у лексемі *ви(л)къ* відбулося перенесення найменування тварини на назву виробу, який виготовляли з її шкіри. Однозначно важко сказати, чи в старопольській, чи в староукраїнській мовах трансформувалася семантика, хоча в словниках немає вказівки на позначення лексемою *вилк* одягу (пор. ESB, с. 700; Булика 1972, с. 64).

ГЕ(Р)БЪ (стп., стч. *herb*, свн. *érbe* 'спадкоємець' (ЕСУМ I, с. 497)), розвиток значень відбувся в старочеській мові: 'спадкоємець' → 'родовий знак спадкоємця, шляхетський герб' → 'герб (взагалі)' (ESB, с. 194), 'емблема роду': *А не мела есми при себе ге(р)бу моего и просила есми его мл(с)ти о(т)ца своего кнѣа Якова Кроко(т)ки и его мл(с)ть на про(з)бу мою вчини(т) то рачи(л) и печат(т) свою приложи(л) к се(и) мое(и) духовницы* (Луцьк, 1560–61; ЛЗК, с. 290); *Приеха(в)ши до врадѣ замъку Лу(ц)кого его мл(л) па(н) Я(н) Якубови(ч) Мо(н)то(н)т³, оповѣдал(л) тѣмъ обѣчаємъ, што (ж), де(и), вчора(ш)него ча(с)у м(с)ца шю(н) два(д)ца(т) осмого дѣя, в субботу, згинулъ в него съенѣ(т) золоты(и) по(д) ге(р)бомъ его топоро(м) лососе(м) (!) // и трема врубъ, которого о(т)искати немогъ* (Луцьк, 1560–61; ЛЗК, с. 341); *Напервєи, [с] самого пна ротмистра при том збитю зуплено дѣлию бурнатную, подиштую, коштовала талеровъ пятдесат, сыгнет з гербомъ, в нем было осмъ черленѣхъ золотѣх, с которым ему хотель татарин руку утяти* (Житомир, 1584; АКЖМУ, с. 119); *взяли ... перстенков зас чотыри ... два з гербами* (Володимир, 1599; ТУ, с. 231).

ДИФАМАТОРЪ (помилково написано *дуфаматоръ*) 'наклепник'. Укладачі словників (BES; Brükner; Горбачевский; Булика; Тимченко; ЛРС; Linde; SP) її не зафіксували. Можливо, номен утворено на базі латинського

³ Треба читати «Монтовт».

дієслова (лат. *diffamāre* (ЛРС, с. 325) ‘наклепник’). Лексема відсутня в Сл.УМі. Натомість М. Горбачевський у лексиконі актової мови фіксує дієслівне утворення (лат. *diffamare*, п. *dyffatować*) ‘безчестити, неславити’ та іменникове (лат. *diffamatio*, п. *dyfamacuja* (Горбачевский, с. 97)) ‘обезчещення, обеславлення’. У північноукраїнських же пам’ятках, як і в Сл.УМі, цих слів теж не зафіксовано. Натомість із таким значенням один раз ужито номен *дифамоване* (Володимир, 1638; ТУ, с. 306–307). Можливо, слово *дифаматорь* є новотвором писаря, котрий написав за зразком латинізму *виоляторь*, що теж використовувався на позначення особи за її негативними діями і вжитий поряд у тексті: ... *поменены(и) о(т)е(и) протопопа володиме(р)ски(и), не о(з)лядающе на право по(с)политое и вины в томъ же правѣ, яко те(ж) и въ духовъны(х) противко виоляторомъ покою по(с)полито(го) и дуфаматоромъ люде(и) по(и)тивы(х), на я(р)ма(р)ки и (з)е(з)ды збирающихъсе ... яко члове(к) по(и)тивы(и) купе(и)ки(и) на я(р)ма(р)ку тутошнѣ(м) Володиме(р)скомъ збо(р)номъ з книгами ... книгу рускую, набоже(н)ству рускому належачую, Трио(д) Цвѣ(т)ную, велебному о(т)цу Евля(м)тиеву Обла(м)нскому прода(л) бы(л)* (Володимир, 1638; ТУ, с. 306–307).

ДОКТОРЬ (слат. *doctor* (ЕСУМ II, с. 104)) 1) ‘лікар’: *И поведи(л), де(и), докто(р), и(ж) зъ зараженя, а не з ми(р)ного пи(т)я тая смѣ(р)тъ ему та(к) пруд(о)ко припала* (Володимир, 1566, УПРД, с. 123); *и(ж) на лека(р)ства и на докторы ... велики(и) коштѣ ... приналѣ* (Володимир, 1569, ВГ, с. 65); ... *урожоному пану Вале(н)тому Ло(н)кгиюсови Служы(н)ско(му), докторови и слуге помененого его м(л). пана воеводы киевского, на дви тисечы золоты(х) по(л)скихъ и на за(с)таву в то(и) сумѣ села Кустына даного и въ трыбунале Любелъскимъ презъ менованую зошълюю с того свита еѣ м(л). подъстолиную киевскую признаного* (Житомир, 1649; ДМВН, с. 184); 2) ‘учений, високоосвічена людина’: *Учителѣ или докторы з народѣ и црѣви гр(ч)ское* (Остріг, 1587, Ключ, с. 17).

ДОСЫТ УЧИНИТИ, ДОСЫТ ЧИНИТИ, ДОСИ(Т) ЧИНИ(Т), ДОСЫТ ВЧИНИТИ (стп. *dosyć uczynić* (Сл.УМ 8, с. 179)) ‘відшкодувати’: *А па(н) Алекса(н)дро и жана его и до се(з) ча(с)у е(и) за то плати(ти) и досы(т) чини(ти) не хоте(ли), а оны(х) ннѣ(и), што о(т) ни(х) ча(ст) на не(и) приходи(т), ѡживаючи ты(х) имене(и) да(ти) е(и) не хоте(ли)* (Луцьк, 1560–61; ЛЗК, с. 193); *И(х) мл(ст) кнѣзь Рома(н) и кнѣзь Богу(и), въчита(в)ши листы г(с)дрьские, через то жо в месте(х) и по име(н)я(х) свои(х) спо(д)да(н)ны(х) кроле(в)ски(х) меица(н) рате(н)ски(х) прире(к)ли мѣта не бра(ти) и грабежи, што в кого побрано, повороча(ти) або за то досы(т) вчини(ти) обещали* (Луцьк, 1560–61; ЛЗК, с. 491); ... *то(з)ды а маю и повинѣ(н) буду г(с)дру королю его мл(сти) на замо(к) Володиме(р)ски(и) заруки заплатити – па(т)со(т) ко(н) гроше(и), а пану Серафѣну, яко стороне ображеню(и), заруки – другую па(т)со(т) ко(н) гроше(и) – заплатити, и вси шкоды и наклады его бѣ(з) жодного права и доводу, то(л)ко на рече(н)а слова его ему заплати(ти) и за то досы(т) учинити* (1569; ВГ, с. 222); *Члѣъ бѣднѣи оубоги(и) которѣи о(т) працы рѣкъ своих и в потѣ лица мѣситъ ясти хлѣбъ свой. и с тоѣ (ж) працы и поту мѣси(т) досы(т) чинити и даватѣ пнѣ што емѣ роскажу(т)* (Остріг, 1587, Ключ, с. 33); *Также и противко его м(л). пану Сенявскому и стороне позвано(и), ижъ ихъ м(л). инѣ конѣдикто на (з)раженѣ акту, на елизию з акци не хотячи, доси(т) чини(т) декретови трибуна(л)скому инѣ конѣдикто пнѣ Тре(м)бицького* (Київ, 1643; ДМВН, с. 253); 2) ‘задовольнити’: *ни(ж)ли*

то(т) рокъ би(з)ко зложонъ(и), ач бѣ(м) и ра(д), а тому досъ(т) вчинити не могу (Луцьк, 1560–61; ЛЗК, с. 273).

И(Н)ФО(Р)МАЦІЯ (п. *informacja*, лат. *informatio* (ЕСУМ II, с. 313)) ‘повідомлення’: а кгда его м(л) приня(т) в ска(р)бѣ не (х)ця(л) и до побо(р)цы по бли(ж)него которого ѡ(д)да(т) ро(с)казалъ, теды ѡ(н), идучи за и(н)фо(р)мацыєю его м(л) ꙗна по(д)ска(р)бего его м(л) пану Алєкѣса(н)дрови Га(н)скомъ, побо(р)цы Кие(в)скомъ ѡ(д)дава(л) (Житомир, 1635; АЖГУ, с. 94).

КНАФЛИКЪ, КНАФИКЪ (стп. *knaflík*, стч. *kneflík*, свн. *knäufelink* (VES I, с. 728)) ‘гудзик’: На которо(м) же ре(и)стре меновите тѣе ре(чи) написаны, то е(ст): ... жупица влоская бу(р)натня, бѣлы(м) ба(р)хано(м) по(д)шита, на то(и) жупицы кнаѣлико(в) сребръны(х) позлотисты(х) два(д)ца(т) ... (Володимир, 1566, УПРД, с. 123). А напервое злупили у шляхе(т)ного Станислава Кзавло(в)ского та(м) же, в дуброве, дѣли и жупа(н) з кнафликами сребръными сукна зеленого фа(и)лю(н)дишу, коштовало ѡбое копъ двана(д)ца(т) ... (Житомир, 1584; АКЖМУ, с. 120); ... з другое, дѣ(и), скрыни, за которую да(л) былъ копу гроше(и), взяли, дѣ(и), ... поя(с)ок ѡ(к)сами(т)ны(и) зъ закликами сребраными за копъ по(л)торы, кнафико(в) сребраны(х) два(д)ца(т) чотыри за копъ по(л)чва(р)ты ... (Житомир, 1590; АЖГУ, с. 61).

МЕРЗАЧКА, МЕРЗЯТКА (п. *mierzątka* (VES II, с. 179)) ‘огида, прикрість’ у фразеологізмі ‘бути у ворожих стосунках’: Я с ты(х) причи(н), не хотѣчи с пны **Ора(н)скими** у ме(р)зачъце бити, и проти(в)ку ни(х) стоя(ти), дал-омъ то(и) рѣчи поко(и) и тѣе выписы ѡ(т) пна **Ща(ст)ного** и пне(и) ма(т)ки мое(и), у суду земьского мнѣ даны(х) (Володимир, 1569; ВГ, с. 46); Я с тыхъ причи(н), (нѣ) хотѣчи с пны **Ора(н)скими** у ме(р)зятъце бы(т) (Володимир, 1569; ВГ, с. 48). ССУМ ілюструє часте використання лексеми в XIV–XV ст. (ССУМ I, с. 586).

ПА(Р)КАНЬ (п. *parkan*, стч. *parkán*, свн. *parchan* (VES II, с. 502)) ‘захисна огорода’: Нижъли и(н)шии земане повиту Луцького повидили, што (ж) они передъ тѣмъ, коли мосту не бѣло, а бѣва(л) въездъ до замьку краемъ горы, они повинъни бѣли па(р)канъ краемъ тоѣ горы робити плетенемъ и ѡбъмазывать, а теперь вжо того па(р)кану роби(ти) не будутъ, кгда ѡны(и) мостъ взялися справова(ти) (Володимир, 1545; ЛМ, с. 110); А па(р)канъ дѣревенъ(и) о(т) Глуица, повѣдили вси, и(ж) за небожъчика ꙗна Януша, старосты луцкого, с пѣнезе (и) мьтѣньхъ тѣ королевъски(х) бѣло зароблено (Луцьк, 1545; ЛМ, с. 188).

ПРЕЗЕНТАЦІЯ, ПРОЗЕНЪТАЦІЯ (п. *prezentacja*, лат. *praesentāre* (VES II, с. 774)) ‘представлення в суд певних доказів’: Презѣ^ттацыя тѣла небо^жчика Ма^ртина Ю^рского пре^з ꙗна Ва^ллава Сче^рбин^я забитого (Житомир, 1635; АЖГУ, с. 171); Прозенътацыя икапъ ѡ^д его м^л ꙗна Северина Потоцкого (Житомир, 1635; АЖГУ, с. 112).

РАФОВАТИ (п. *rachować*, нім. *rechnen* (Brückner, с. 451)) ‘рахувати’: При которо(м) то кзва(л)товъно(м) наеха(н)ю на до(м) на(с) протѣ(с)тѣючи(х) збо(ж)я нашого вла(с)ного в способъ грабеж^я побрала, а тоѣ(ст) меновите: жита кѣнъ три(д)ца(т), ѡвѣса копъ сорокъ, сина возовъ пя(т)деся(т), жита – копъ кожъдѣю рафѣючи по (д)ва золоты(х) польски(х) (Житомир, 1635; АЖГУ, с. 185).

СЕ(Р)ПАНО(К) (перс., тур. *sārpānāk* (Фасмер III, с. 610)): ... панъ Бѣлецьки(и) ... взя(в) и кзва(л)то(в)не ... выдравъ ... у Игната Голоценяти:

ло(ж)ни[к]о(в) два, ко(ж)ухъ одѣва(л)ны(и), се(р)пано(к) одинъ, ху(с)то(к) две (Житомир, 1650; ДМВН, с. 194). Із наведеного контексту однозначно не можна встановити семантику лексеми *серпанок*, оскільки в М. Горбачевського та Є. Тимченка виявлено значення ‘вид полотна зі змієвидним узором’ (Горбачевский, с. 330; Тимченко 2, с. 318), у А. Брюкнера – ‘літняк’, у М. Фасмера – ‘кисея’ та ‘головний убір жінок’ (Фасмер III, с. 610), а Хв. Вовк зазначає, що найстаровинніше головне вкриття, що втрималось і досі на півночі і яке вдягають поверх очіпка, – це біла намітка (*перемітка, серпанок*) або взагалі біла хустка [Вовк 1995, с. 145].

СТРА(Ж)НИКЪ (п. *stražnik* (ESB, с. 579–580)) ‘сторож: охоронець, який захищав край від татар’, хоч у польській мові це слово утворене від *straż*, яке запозичене з чеської, на що вказує фонетичне оформлення слова (ESB, 579–580): ... были на правѣ и потребе ѡрожоно²⁰ его м¹ пана Якуба Воронича в маѣ^т но^с ти ѡрожоного его м¹ пана Самѡеля Ласча Тучапъского, стра^жника коро^нно²⁰ старо^сты оврѣцко²⁰, позвано²⁰ в ме^сте Котельне^т (Житомир, 1635; АЖГУ, с. 121).

ЦЕРЕМОНИЯ (п. *ceremonia*, лат. *caerimōnia* (BES I, с. 115)) ‘церемонія, релігійний обряд’: Так же и иншии церемонии и ѡставы меншиѣ за болишии артѣкѣлами вѣри, вси помешали и поницовали (Остріг, 1587, Ключ, с. 44); *Ω(д)накъ при(с)то(и)не во(д)лугъ звичаю и церемоние(и) вери нашо(и) хре(с)тияньско(и) кгре(и)ко(и) на ме(и)сцу свето(м) в мана(с)тире Пу(с)ти(н)но-Триго(р)скимъ, за Денешиами, в пу(и)чи Трояновъско(и) будучи(м) при цє(р)кви Спаса Святого похованая битъ маєтъ* (Житомир, 1650; ДМВН, с. 217).

ЧЛОНОКЪ¹ (п. *członek*, значення ‘артикул, стаття’ розвинулося за іншомовними зразками, насамперед, переклад лат. *membrum* та *articulus* (BES I, с. 232)) ‘артикул, стаття’: А ве(д)же в чомъ буду згрешилъ а в которы(х) члонъкахъ промъкнудъ, абы ми его мѣть ѡ(с)дръ то ω(т)пустити, а моего недостаточного и вбогого розуму свои(м), ѡдръскимъ, на(и)вѣльшии(м) а ростропнѣмъ розумомъ поправити рачи(л) (Житомир, 1545, ЛМ, с. 254); ... и то(т) ωти(с) на(и) в ко(ж)до(м) правѣ и на ко(ж)до(м) ме(с)тѣ при моцѣ свое(и) на ве(ч)ныѣ часы захова(н) во (в)си(х) чло(н)ка(х) и а(р)тикуле(х) вѣлие(и) ωписаны(х) ... (Володимир, 1570; ВГ, с. 114).

ЧЛОНОКЪ, ЧЪЛОНОКЪ² (п. *członek* (Brückner, с. 78)) ‘частина тіла’: ... бо є(с)т лѣпѣше тобѣ, абы загыноудъ єдинъ ѡ члоньковъ // твои(х). нижѣли вѣсе тѣло твоє оувєрѣжено бы было, оу геєноу огньноую (Пересопница, 1556–1561, ПЄ, с. 147); ... и (з)ране(н)є непомалу шко(д)ливое з вло(м)но(с)тю чло(н)ко(в) его по(д)ня(л) (Парцов, 1577; ВГ, с. 23); Бо и лѣкар довѣнны(и) кгдаы обачить яки(и) шко(д)ливѣи вродѣ, або якъ они зовѣтъ пєке(л)нѣи огнь. не жалѣеть напередѣ здорового члонка оурѣзати, абы все тѣло ω(т) того с не псовало (Остріг, 1587; Ключ, с. 31); ... а то(го) друго(го) слугу Пе(т)ра окру(т)не сокира(ми) зранили, с которы(х) ра(н) не веда(ти), если будє(т) жи(в) або на члонки здоро(в) (Володимир, 1596; СР, с. 117); ... видєлъ и ω(г)ледалъ на теле шляхе(т)ного Ма(р)тина Ю(р)ского, тоє(с)т на темени голови ранѣ тятѣю глубокоую ажъ до пливвы и дрѣѣю по (ч)ло(н)ка(х) в рѣки лево(и) и третюю на(д) ло(к)тємъ тоє(и) же рѣки раны тятѣє шко(д)ливые, с которы(х) неподобна, абы мо(г) живѣ зо(с)татъ (Житомир, 1635; АЖГУ, с. 117); ... шляхе(т)номѣ Ма(р)тинови Ю(р)скомѣ рану шкара(д)нѣю в темє голови, а дрѣѣю по члонькахъ рѣки лево(и) и третюю на(д) локтємъ

левымъ тоє(и) же рѣки крвавые шкара(д)ные тятые, и ю(ж) неподобные до житя на тымъ свете позадавали (Житомир, 1635; АЖГУ, с. 117).

ЛІТЕРАТУРА

Вовк, Хв. (1995). *Студії з української етнографії та антропології*. Київ, 336 с.

Гриценко, С. П. (2017). *Динаміка лексикуону української мови XVI–XVII ст.* Київ, 936 с.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

АЖГУ – *Акти Житомирського гродського уряду: 1590 рік, 1635 рік*. В. М. Мойсієнко (підгот. до вид.). Житомир, 2004. 256 с.

АКЖГУ – *Актова книга Житомирського гродського уряду 1611 року*.

А. М. Матвієнко і В. М. Мойсієнко (підгот. до вид.). Житомир, 2002. 392 с.

АКЖМУ – *Актова книга Житомирського міського уряду кінця XVI ст. (1582–1588 рр.)*. М. К. Бойчук (підгот. до вид.). Київ, 1965. 192 с.

АрхЮЗР – *Архив Юго-Западной России, издаваемый Комиссией для разбора древних актов*. Ч. 1–8. Киев, 1859–1914.

Булика – Булыка, А. М. (1972). *Даўнія запазычанні беларускай мовы*. Мінск, 384 с.

ВГ – *Волинські грамоти XVI ст.* В. Задорожний і А. Матвієнко (упорядн.). Київ, 1995. 245 с.

Горбачевский – Горбачевский, Н. И. (1992). *Словарь древняго актоваго языка сѣверо-западнаго края и царства польскаго*. Herausgegeben und eingeleitet von O. Horbatsch. München, 398 s.

ДМВН – *Ділова мова Волині і Наддніпряниці XVII ст.* Зб. док. В. В. Німчук, В. М. Русанівський та ін. (підгот. до вид.). Київ, 1981. 316 с.

ЕСУМ – *Етимологічний словник української мови*. В 7 тт. О. С. Мельничук (ред.). Київ, 1982–2012.

ККПС – *Книга Київського підкоморського суду (1584–1644)*. Київ, 1991. 344 с.

Ключ – Смотрицький, Г. (2005). *Ключ царства небесного*. В. М. Мойсієнко і В. В. Німчук (підгот. до вид.). Житомир, 123 с.

ЛЗК – *Луцька замкова книга 1560–1561 рр.* В. М. Мойсієнко, В. В. Поліщук (підгот. до вид.). Луцьк, 2013. 733 с.

ЛМ – *Литовська метрика. Книга 561: Ревізії українських замків 1545 року*. В. Кравченко (підгот.). Київ, 2005. 597 с.

ЛРС – *Дворецкий, И. Х. (1976). Латино-русский словарь*. Москва, 1096 с.

ПЄ – *Пересопницьке Євангеліє 1556–1561. Дослідження. Транслітерований текст. Словопоказчик*. І. П. Чепіга (підгот.) Київ, 2001. 669 с.

Сл.УМ – *Словник української мови XVI – першої половини XVII ст.* У 28 вип. Львів, 1994–2015.

СР – *Селянський рух на Україні 1569–1647 рр.* Збірник документів і матеріалів. Г. В. Боряк та ін. (упорядн.). Київ, 1993. 357 с.

ССУМ – *Словник староукраїнської мови XIV–XV ст.* У 2 т. Київ, 1977–1978.

Тимченко – Тимченко, Є. (2003). *Матеріали до словника писемної та книжної української мови XV–XVIII ст.* У 2 кн. В. В. Німчук та Г. І. Лиса (підг. до вид.). Київ; Нью-Йорк.

ТУ – *Торгівля на Україні, XIV – середина XVII століття: Волинь і Наддніпряниці*. В. М. Кравченко і Н. М. Яковенко (упорядн.). Київ, 1990. 408 с.

УПРД – *Українське повсякдення ранньомодерної доби*. Збірник документів. Вип. 1: Волинь XVI ст. В. В. Безпалько, М. Б. Висотін, І. О. Ворончук та ін. (упорядн.). Київ, 2014. 776 с.

Фасмер – Фасмер, М. *Этимологический словарь русского языка*. В 4-х тт. Москва, 1964–1987.

ВЕС – *Bańkowski, A. (2000). Etymologiczny słownik języka polskiego*. Warszawa, t. 1–2.

- Brückner – Brückner, A. (1957). *Słownik etymologiczny języka polskiego*. Kraków, 806 s.
- BS – Basaj, M. i Siatkowski, J. (2006). *Bogemizmy w języku polskim. Słownik*. Warszawa, 502 s.
- ESB – Boryś, W. (2005). *Słownik etymologiczny języka polskiego*. Kraków, 863 s.
- Linde – Linde, S. *Słownik języka polskiego*. 6 tomów, reprint. Warszawa, 1994–1995.
- SP – *Słownik polszczyzny XVI wieku*. Komitet redakcyjny: S. Bąk, S. Hrabec, W. Kuraszkiewicz, M. R. Mayenowa, S. Rospond i in. Wrocław, Warszawa, Kraków, 1966–2010, t. I–XXXIV.

Подано до редакції 05.04.2018 року
Прийнято до друку 03.05.2018 року

УДК 811.161.2'373

ЕРГОНІМІКОН МІСТА УМАНІ ЯК ВІДОБРАЖЕННЯ МЕНТАЛІТЕТУ ЙОГО ЖИТЕЛІВ

Тетяна Тищенко

кандидат філологічних наук, професор кафедри української мови та методики її навчання Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини (Умань, Україна)

e-mail: ttm1609@ukr.net

ORCID: 0000-0003-1601-2543

Статтю присвячено з'ясуванню ергонімних уподобань жителів м. Умані Черкаської області як відображення їхнього менталітету. Зауважено, що уманцям притаманні загальноукраїнські ментальні риси, які відображено і в ергоніміконі міста другого десятиліття ХХІ століття. Зокрема, індивідуалізм і сімейні цінності містян передають ергоніми, виражені антропонімами, абрєвіатурами, похідних від імен членів сім'ї. Антропонімами, як правило, позначають установи, фірми, заклади, назви яких указують на власника / власницю, доньку власників. Для уманців, як і загалом для українців, властива схильність до ідеалізації власної історії, власних національних якостей, що проявляється в ергонімах, до складу яких входять загальноукраїнські та регіональні гідроніми, назви кутків або частин міста, історичні регіональні антропоніми, назва міста. Емоційність як рису загальноукраїнського менталітету доповнюють такі, як схильність до ідеалізації світу, сприйняття правди з домішками фантазії, що відображено в ергонімах, до складу яких входять лексеми з абстрактним значенням, демінутиви, назви міфічних і казкових персонажів.

В ергоніміконі м. Умані в останні роки з'явилася велика кількість репрезентантів з афіксоїдами *євро-*, *-бест*, що засвідчує таку рису уманців, як поклоніння перед чужоземним. Крім того, зросла кількість ергонімів інішомовного походження, значна частина назв передана латиницею повністю або частково, що свідчить про мовленнєве чуття власників установ, фірм, закладів тощо, які надають різноманітні послуги.

Ключові слова: ергонім; ергонімікон; регіональна ергонімія; менталітет; ментальні риси.

Tyshchenko Tetiana. Ergonimicon of Uman city as the expression of its residents' mentality.

The article is devoted to studying the mentality presentation of the residents of Uman city, Cherkasy region in the city ergonimicon. In particular, the attention is paid to the fact that ergonyms are not only the result of an entity's activity, a component of a language and